

Pavčina Janošová

DÍVČÍ A CHLAPECKÁ IDENTITA

VÝVOJ A ÚSKALÍ

 GRADA®

Upozornění pro čtenáře a uživatele této knihy

Všechna práva vyhrazena. Žádná část této tištěné či elektronické knihy nesmí být reprodukována a šířena v papírové, elektronické či jiné podobě bez předchozího písemného souhlasu nakladatele. Neoprávněné užití této knihy bude **trestně stíháno**.

Používání elektronické verze knihy je umožněno jen osobě, která ji legálně nabyla a jen pro její osobní a vnitřní potřeby v rozsahu stanoveném autorským zákonem. Elektronická kniha je datový soubor, který lze užívat pouze v takové formě, v jaké jej lze stáhnout s portálu. Jakékoliv neoprávněné užití elektronické knihy nebo její části, spočívající např. v kopírování, úpravách, prodeji, pronajímání, půjčování, sdělování veřejnosti nebo jakémkoliv druhu obchodování nebo neobchodního šíření je zakázáno! Zejména je zakázána jakákoliv konverze datového souboru nebo extrakce části nebo celého textu, umísťování textu na servery, ze kterých je možno tento soubor dále stahovat, přitom není rozhodující, kdo takovéto sdílení umožnil. Je zakázáno sdělování údajů o uživatelském účtu jiným osobám, zasahování do technických prostředků, které chrání elektronickou knihu, případně omezují rozsah jejího užití. Uživatel také není oprávněn jakkoliv testovat, zkoušet či obcházet technické zabezpečení elektronické knihy.

Copyright © Grada Publishing, a.s.

Tuto knihu věnuji své učitelce, prof. Marii Vágnerové

*Kniha vznikla za podpory výzkumného záměru Psychologického ústavu Akademie věd ČR:
Člověk v kontextu celoživotního vývoje, AV OZ 70 25 05 04.*

Mgr. Pavlína Janošová, Ph.D.

DÍVČÍ A CHLAPECKÁ IDENTITA
Vývoj a úskalí

Vydala Grada Publishing, a. s.
U Průhonu 22, 170 00 Praha 7
tel.: +420 220 386 401, fax: +420 220 386 400
www.grada.cz
jako svou xxxx. publikaci

Odpovědný redaktor Ivo Tamchyna
Perokresby Mgr. et Mgr. Anna Pekárková
Sazba a zlom Milan Vokál
Počet stran 288
Vydání 1., 2008

Vytiskly Tiskárny Havlíčkův Brod, a. s.
Husova ulice 1881, Havlíčkův Brod

© Grada Publishing, a. s., 2008
Cover Photo © fotobanka allphoto images????????????????

ISBN 978-80-247-2284-9 (tištěná verze)
ISBN 978-80-247-6745-1 (elektronická verze ve formátu PDF)
© Grada Publishing, a.s. 2011

OBSAH

PŘEDMLUVA	9
ÚVOD	11
1. ROLE MUŽE A ŽENY V SOCIOLOGICKÉ PERSPEKTIVĚ	13
1.1 Kulturní a dějinné rozdíly rodových rolí	13
1.2 Několik slov o feminismu	14
1.2.1 Ženské dilema	17
1.2.2 Odpověď mužů	19
1.3 Situace v současné rodině; krize mužské role	20
1.4 Některé skutečnosti o socializaci chlapců jako pozdějších otců	22
1.5 O rozdílech mezi muži a ženami	25
1.6 O stereotypech	27
1.6.1 Význam rodové stereotypie v dětství	29
1.7 Paradigma nezávislosti ženských a mužských vlastností	30
1.8 Jakým způsobem přispívá ke stereotypii televize a literatura?	33
2. ZÁKLADNÍ POJMY A JEJICH VÝZNAM	38
2.1 Lidská sexualita	38
2.2 Pohlaví	38
2.3 Rod, gender	40
2.4 Rodová role, genderová role	41
2.5 Rodová identita, genderová identita	42
2.6 Jádrová pohlavní identita	43
3. PŘED NAROZENÍM – POHLAVNÍ VÝVOJ A JEHO ALTERNATIVY	45
3.1 Chromozomální pohlaví	45
3.2 Chromozomální poruchy pohlavního vývoje	47
3.2.1 Turnerův syndrom	48
3.2.2 Klinefelterův syndrom	49
3.2.3 Syndrom 47,XYY – „supermale“	51
3.2.4 Syndrom 47,XXX – „superfemale“	52
3.2.5 Mozaikové karyotypy	54
3.2.6 Muži s karyotypem 46,XX	54
3.2.7 Gonadální dysgeneze	56
3.2.8 Informace závěrem	57
3.3 Hormonální pohlaví	58
3.4 Hormonální poruchy pohlavního vývoje	61
3.4.1 Fetální androgenizace dívek	62

3.4.2	Syndrom androgenní necitlivosti – AIS (též syndrom testikulární feminizace)	65
3.5	Determinanty jádrové pohlavní identity	69
3.5.1	Vývoj jádrové pohlavní identity, vznik transsexuality a homosexuality	70
3.6	Intersexualita (hermafroditismus)	72
3.6.1	Jak často se intersexualita vyskytuje	73
3.6.2	Sociálně-psychologické pozadí intersexuality	74
3.6.3	Lékařská praxe ve 20. století a její následky	77
3.6.4	Doporučený lékařský a výchovný postup	82
3.6.5	Jedna úvaha navíc: mají androgeny vliv na intenzitu puzení k pohlavní identitě a k sexuální orientaci?	87
3.6.6	Intersexualita v tradiční a v moderní společnosti	88
4.	PO NAROZENÍ – PRVNÍ ROK ŽIVOTA	90
4.1	Narození dítěte	91
4.1.1	Přání mít syna	92
4.1.2	Přání mít dceru	93
4.2	Socializační rozdíly u chlapců a dívek v prvním roce života	93
5.	BATOLECÍ OBDOBÍ	95
5.1	Dětská hra v závislosti na reakci rodičů	95
5.2	Počátky pohlavní identity	97
5.3	Výchova dcer a synů matkami a otci	101
5.4	Identifikace dítěte s lidmi téhož pohlaví	103
5.5	Jak se dítě identifikuje s rodiči	104
5.5.1	Faktory, jež ovlivňují identifikaci dítěte s rodiči	106
5.5.2	Odlišná situace chlapců a dívek batolecího věku a její vliv na jejich budoucí partnerské role	108
6.	TEORIE VZNIKU POHLAVNÍ A GENDEROVÉ IDENTITY	110
6.1	Identifikační teorie	110
6.1.1	Vznik pohlavní identity u chlapců	111
6.1.2	Konsekvence přijetí pohlavní identity chlapců podle Freudovy koncepce	111
6.1.3	Vznik pohlavní identity u dívek	112
6.1.4	Několik poznámek k identifikační teorii	113
6.2	Teorie sociálního učení	114
6.2.1	Diskuse o teorii sociálního učení	115
6.3	Kognitivně vývojová teorie	116
6.4	Teorie genderového schématu	117
6.4.1	Diskuse o kognitivně vývojové teorii a o teorii genderového schématu	119
7.	PŘEDŠKOLNÍ VĚK	121
7.1	Kontakt s vrstevníky	122
7.1.1	Fenomén „in group“, „out group“	124
7.2	Pedagogický vliv mateřské školy	125

7.3	Rozdíly ve hře a v chování předškolních chlapců a dívek	126
7.4	Proměny vztahu rodičů a předškolních dětí	128
7.4.1	Výchovný zásah do dětského stereotypního myšlení?	128
7.5	Sexualita předškolního věku a dětské lásky	130
8.	VRSTEVNICKÉ VZTAHY V MLADŠÍM A STŘEDNÍM ŠKOLNÍM VĚKU	133
8.1	Proměna stereotypie v myšlení školních dětí	133
8.2	Vrstevnická skupina v mladším a středním školním věku	140
8.2.1	Rozdíly ve verbálním vyjadřování dívek a chlapců	140
8.2.2	Chlapecké skupiny	142
8.2.3	Dívčí skupiny	142
8.2.4	Interakce chlapců a dívek	144
9.	ROLE ŠKOLÁKA Z GENDEROVÉHO HLEDISKA	147
9.1	V čem je škola femininní	149
9.1.1	Příčiny nižší školní úspěšnosti chlapců na základních školách	152
9.2	V čem je škola maskulinní	153
9.3	Slovo závěrem	156
10.	K ROZDÍLŮM VLASTNOSTÍ A DOVEDNOSTÍ CHLAPCŮ A DÍVEK VE ŠKOLNÍM VĚKU	157
10.1	Rozdíly v kognitivních schopnostech a dovednostech	158
10.1.1	Rozdíly ve verbálních dovednostech	158
10.1.2	Rozdíly v matematických schopnostech	159
10.1.3	Rozdíly v prostorových schopnostech	159
10.2	Příčiny vzniku těchto rozdílů	160
10.2.1	Biologické rozdíly	160
10.2.2	Sociální vlivy	161
10.3	Rozdílné projevy v chování chlapců a dívek	162
10.3.1	Rozdílné projevy agresivity	162
10.3.2	Rozdíly v prosociálním chování	166
10.4	Sexualita dětí mladšího a středního školního věku	168
11.	VLIV RODINNÉ SITUACE NA FORMOVÁNÍ GENDEROVÉ IDENTITY A ROLE DĚTÍ	171
11.1	Domácnost očima dětí mladšího a středního školního věku	171
11.1.1	Profesní orientace rodičů a jejich dětí	177
11.1.2	Rozdíly v sociálních vrstvách	178
11.1.3	Specifika rodinných vztahů	179
11.1.4	Sourozenecký vliv	184
11.2	Alternativní rodinné uspořádání a jeho vliv na genderovou identitu dětí	186
11.2.1	Neúplná rodina	186
11.2.1.1	Rozvod a jeho vliv na vývoj dítěte	188
11.2.2	Vývoj pohlavní identity u dětí vyrůstajících mimo prostředí vlastní rodiny a dětí nechtěných	190
11.2.3	Výchova dítěte homosexuálním či transsexuálním rodičem	192

12. DOSPÍVÁNÍ	196
12.1 Biologické změny	197
12.1.1 Biologické změny u dívek	197
12.1.1.1 Menarché	199
12.1.1.2 Můžeme dívkám pomoci zlepšit vztah k biologickým změnám?	201
12.1.1.3 Nástup tělesného dospívání dívek	202
12.1.2 Biologické změny u chlapců	203
12.1.2.1 Pohlavní zralost chlapců	205
12.1.2.2 Význam věku tělesného dospívání chlapců	206
12.1.2.3 Chlapecké rituály	207
12.2 Sebeпоjetí dospívajících chlapců a dívek	209
12.2.1 Rizika požadavků kladených na vzhled	213
12.3 Dospívání potomka a proměna rodinných vztahů	215
12.4 Význam vrstevníků	218
12.5 Zamilovanost a partnerství	221
12.5.1 Zahájení sexuálního života	224
12.5.2 Role muže a ženy uvnitř rodiny v představách dospívajících	227
13. PORUCHY POHLAVNÍ IDENTITY	234
13.1 Diagnostika poruch pohlavní identity podle zdravotnických klasifikací	235
13.2 Porucha pohlavní identity u dětí a dospívajících	237
13.2.1 Nejčastější projevy u chlapců	238
13.2.2 Klinický obraz poruchy u dívek	238
13.2.3 Rozdíly mezi dětmi s poruchou pohlavní identity a dětmi ostatními	239
13.2.4 Sociálně adaptační potíže	240
13.2.5 Specifika dospívajících	241
13.2.6 Prognóza dalšího vývoje	242
13.3 Přístup k dítěti s poruchou pohlavní identity (GID)	243
13.3.1 Osobnost terapeuta a zásady terapeutické pomoci	245
13.3.2 Terapeutická práce v oblasti rodinného zázemí	248
13.3.3 Přístup rodičů k předškolním dětem	250
13.3.4 Další intervence u transsexuality	251
13.4 Sociální stigmatizace – transfobie	252
13.5 Slovo odborníkům v pomáhajících profesích	253
13.6 Závěrečné slovo	254
SEZNAM POUŽITÉ LITERATURY	255
SLOVNÍK	270
VĚCNÝ REJSTRÍK	281

PŘEDMLUVA

Kniha Pavlína Janošové přináší do naší literatury o genderu nový důraz – psychologii. Téma bylo odstartováno – historicky vzato – jako sociologické, protože šlo především o probojovávání rovných práv žen s muži. Psychologie, opírající se, jak je jí vlastní, o biologii, zůstávala proto nutně stranou. Tradiční psychologické chápání ženství a mužství, vypracované muži (klasicky například Sigmundem Freudem), bylo dokonce třeba revidovat, v mnoha směrech přímo odmítnout. Nyní, když je první stadium vývoje feministického hnutí, zdůrazňující rovnost žen s muži, překonáno, přichází feministická psychologie v této oblasti plně ke slovu.

Identita, na kterou se autorka soustřeďuje, patří k neaktuálnějším tématům psychologie osobnosti i sociální a vývojové psychologie. To dvojnásob platí pro naši situaci jako postkomunistické země, kde zejména širší veřejnost v mnoha směrech – víceméně bezděčně – sází na konformitu a kde tolerance jinakosti, patřící k základům demokracie, se teprve začíná prosazovat. V tomto směru autorka logicky navazuje na svoji předchozí publikaci věnovanou homosexuální orientaci a postojům naší společnosti k ní.

Vývojové hledisko, které autorka zvolila, je nejpřirozenějším přístupem k genderové identitě. Výklad o genetice a vrozených tělesných anomáliích je zevrubný, což povrchního čtenáře možná odradí. Chce-li však autorka oslovit i odborníky, zejména lékaře, jejichž praxi chce ovlivnit svým psychologickým pohledem, je tento výklad nezbytný. Zvědavému laikovi se zde otvírá nová perspektiva, která prohloubí jeho pochopení pro nekonečnou rozmanitost lidských příběhů.

Lidská psychika je nesmírně tvárná a individualita každého jedince je výsledkem bezpočtu vlivů, jimiž na něj společnost působí. A přece některé psychické charakteristiky – alespoň za současného stavu vědy – odolávají úsilí o formování jako skála, i když se nám při povrchním pohledu zdá, že přece musí být snadné vývoj jedince usměrnit žádoucím směrem. Je-li tělo normální, psychika se přece musí „poddát“!? To je případ transsexuality, kdy dítě bezpečně ví, že žije v těle opačného pohlaví, než je jeho „duše“. To se ovšem dá vydržet, ale jen za cenu těžkého celoživotního strádání, tím těžšího, čím snadnější je pro současnou medicínu proměňující zásah.

Výchova jedinců z genderového hlediska atypických, kteří chtě nechtě nějakým způsobem vyčnívají z řady, bývá mimořádně nesnadná pro rodiče i učitele, kteří se často v dobré vůli snaží dítě „zmuset“ do kadlubu konvence, nebo aspoň nějak zamaskovat jeho výjimečnost. Autorka s hlubokým respektem pro jedinečnost osobnosti a s mimořádnou citlivostí pro nesnáze všech zúčastněných pomáhá vidět těžkou situaci tohoto druhu jako jedinečnou příležitost vytvořit v rodině vztah důvěry a blízkosti, a zároveň umožnit i širšímu okolí, například celé školní třídě, pochopit, co znamená solidarita a jaký význam má svoboda být sám sebou.

Vývoj genderové identity je ovšem téma, které se týká všech dětí a kde lze při výchově mnoho získat i mnoho ztratit. Rigidní prosazování tradičních stereotypů mužské

a ženské role má sice výhodu jednoduchosti a snadné orientace v životě, ale za cenu ochuzení osobnosti, spontaneity, tvořivosti i hluboké vzájemnosti ve vztahu ženy a muže. Výchovná rigidita je zde často bezděčná. Autorka poskytuje rodičům i učitelům praktické rady, jak dětem pomáhat k vybudování pevné, ale pružné genderové identity, jež umožňuje vytvářet v dospělosti citově bohaté a trvalé vztahy. Tyto rady, ačkoli vypadají někdy velmi jednoduše, jsou opřeny o konzistentní teorie a o solidní empirické výzkumy.

Janošová se drží „při zemi“ jednak proto, že chce být srozumitelná i pro širší vrstvy čtenářů, jednak proto, že ví, jak krátký dech mívají módní teoretické „piruety“. Přesto – nebo možná také proto – její kniha výrazně zasáhne do současné diskuse o ožehavých otázkách genderu a pomůže širokému okruhu odborníků i laiků řešit problémy, jež je trápí, nebo jež – což je často horší – ani nevidí.

Prof. PhDr. Pavel Říčan, CSc.

ÚVOD

Zájem o genderová témata u nás začal růst teprve v druhé polovině devadesátých let 20. stol. Byl vyvolán demokratizací naší společnosti a také potřebou dohnat v této oblasti deficit oproti zemím západního světa. Výzkumné studie, které na tomto poli vznikají, se zabývají převážně odlišným postavením mužů a žen či dívek a chlapců v prostředí rodiny, v oblasti vzdělávání, na trhu práce, ve veřejném životě či rozdíly v jejich ekonomickém postavení. Objevují se také psychologické studie, které se zaměřují na některý z dílčích aspektů osobnosti, například na sebepojetí.

Cílem této publikace je provázet čtenáře vývojem genderové identity chlapců a dívek od narození do dospívání a poukázat na nejvýznamnější proměny i rizika při jejím utváření. Pohled na dívčí a chlapeckou identitu z hlediska jejího vývoje u nás dosud chybí.

K aspektům, které genderovou identitu ovlivňují nejzřetelněji, patří především rozdílná socializace chlapců a dívek. Příčiny této odlišnosti jsou zčásti podmíněné biologicky (například tím, že se dívky i chlapci rodí ženám), mnohé je ovšem řízeno celospolečenským očekáváním „bazální“ rozdílnosti povah, vloh a ambicí mužů a žen.

Snaha o odlišování obou vlivů, biologického, „pohlavního“ a sociálního, „genderového“, je při pozorování genderové reality velmi důležitá a je nezbytná pro výchovu dětí. Výzkumy však ponejvíce jen naznačují, které z těchto činitelů jednotlivé projevy dětí ovlivňují, přičemž nemohou vyloučit vlivy ostatní. Ukazuje se, že jejich přesné oddělení je nemožné, jde spíše o teoretický konstrukt.

Některé z komponent, tvořících celek dívčí či chlapecké identity, jsou analyzovány pomocí vhledu do problematiky intersexuálních osob a dětí s poruchou pohlavní identity. Dosud u nás neexistují podrobnější publikace, které by poskytly nezbytné informace rodičům těchto dětí ani pracovníkům pomáhajících profesí z nemedicínských oborů, kteří se s nimi setkávají. Oběma fenoménům jsou zde věnovány samostatné kapitoly. Čtenář, kterému nejde o bližší porozumění biologicko-psychologických vztahů psychosexuální identity, může četbu příslušných podkapitol vynechat.

V jednom z existujících pojetí je součástí genderové identity také sexuální orientace. Příkladním se spíše ke koncepci, podle níž je sexuální orientace oblastí na genderové identitě nezávislou, i když v mnohém blízkou. V knize tedy není detailně zpracována – zmiňována je pouze v rozsahu, v jakém se dotýká identity rodové.

Knihla je určena odborníkům z pomáhajících profesí, kteří pracují s dětmi a dospívajícími či s jejich rodinami – pedagogům, vychovatelům, psychologům, poradcům, pracovníkům z medicínských a dalších oborů a studentům, kteří se na tyto profese připravují. Je adresována také rodičům genderově „standardních“ i „nestandardních“ dětí, intersexuálním lidem, lidem s poruchou pohlavní identity, jejich rodinám, partnerům a přátelům i homosexuálním rodičům a dospívajícím.

V textu byly okrajově využity též informace získané z genderového kurzu na FF UK. Velkým přínosem pro mě byly odborné konzultace prof. Marie Vágnerové, prof. Pavla Říčana, MUDr. Bohuslavy Vackové a MUDr. Hany Fifkové a také návštěvy terapeutických skupin transsexuálních lidí, kteří se pod jejím vedením setkávají. Všem uvedeným i ostatním, kteří mi pomohli svými radami a nápady, na tomto místě velmi děkuji.

1. ROLE MUŽE A ŽENY V SOCIOLOGICKÉ PERSPEKTIVĚ

1.1 KULTURNÍ A DĚJINNÉ ROZDÍLY RODOVÝCH ROLÍ

Na světě neexistuje žádná společenská skupina, národ ani etnikum, které by nevytvářely určité rozdíly mezi chlapci a dívkami a které by neodlišovaly mužskou a ženskou roli. Každá společnost tomuto rozdělení zároveň přizpůsobuje také výchovu potomstva. Znamená to, že **chlapci jsou vystavováni poněkud jiným socializačním vlivům než dívky**. Důraz na rodové rozdíly je velmi dobře viditelný u přírodních a tradičních společenství, kde muž má svou přesně vymezenou roli, svá vlastní práva a povinnosti a žena taktéž. Oba přijímají nároky své společnosti, podobně jako je přijímali jejich předkové. Usnadňuje to jejich komunikaci v rámci partnerství a rodiny, a život společnosti se i do budoucna odvíjí takřka neměnným způsobem. Ačkoli se **role mužů a žen** v různých společnostech značně liší, v jejich tradičním pojetí jsou vždy **vymezeny jako komplementární** a tedy i pro sebe navzájem do značné míry nepostradatelné. „*Integrální součástí takto viděné rodové dvoudomosti lidského světa byla prakticky úplná komplementarita ... Její existence je možná teprve ve společnostech s výrazně sociálně vzorovanou dělbou práce. Ve společnosti, která vnímá dualitu mužsko-ženského světa z tohoto hlediska, přísně rozlišené mužské a ženské práce, nástroje, prostory, úkoly do sebe zapadají, navazují na sebe, prostupují se a teprve až jako celek vedou k dosažení cíle.*“ (Možný, 1990.) V čisté formě se s rodovým dimorfismem setkáváme v předliterárních kulturách; významný je však i pro mnohé z dnešních strukturovanějších společností, o čemž svědčí např. čínský princip rozdělení světa na jin a jang (tamtéž). Je ovšem také zřejmé, že takto vymezené rodové role téměř nic nevypovídají o vnitřní identitě jejich nositelů.

V naší západní společnosti byla tato relativně stabilní situace narušena silnými společenskými změnami, které s sebou přinesla průmyslová revoluce v 18. století. Vlivem urbanizace došlo k proměnám v demografickém uspořádání, ale zároveň se poněkud vylihnily domovy, protože pracovní činnost mužů, vykonávaná dříve v rámci domácnosti, se přesunula do továren. Stalo se tak i v případě velkého procenta žen a dětí. Práce dříve považovaná za typicky mužskou se stala v širším měřítku neméně „vhodnou“ i pro ženu. Společnost se začala členit a individualizovat, což vedlo k větší variabilitě také těchto rolí, které se musely změnám přizpůsobovat. Spolu s proměnou požadavků role muže a ženy se začala pozvolna proměňovat také představa o jejich ideální podobě. Mnohé funkce se staly nadbytečnými či bezúčelnými a naopak se v průběhu dějin k jejich obsahu přidávaly nároky nové. Jejich charakter začal vedle dřívějších tradovaných závazků daleko více ovlivňovat také sociální kontext jednotlivce. Větší diferenciací například nastala na základě ekonomického a sociálního posta-

vení rodiny, velikosti obce, regionu, příslušnosti ke konkrétnímu etniku, společenské vrstvě nebo sociálních norem různých skupin, na něž se jedinec či rodina orientovali.

Rodová identita, tj. vnitřní prožívání příslušnosti k vlastnímu pohlaví a k rodové roli, začala být problémem až s dosažením jistého stupně individualizace. Spolu s ní se objevily větší možnosti svobody, kterou umožnil ústup požadavků společnosti, přesněji řečeno jejich větší diverzita, jež nabídla jedinci jistou volbu. Člověk začal mít možnost vnímat vlastní hodnotu nejen jako součásti skupiny, ale také jako hodnotu sebe sama nezávisle na míře úspěšnosti v sociálním světě. V této situaci může dojít k uvědomění i těch vlastností, které nejsou v plném souladu s jeho příslušností k vlastní rodové skupině nebo jsou s ní dokonce v rozporu. Obsah identity se stal – na rozdíl od role – záležitostí jednotlivce a jeho sebereflexe. Zároveň došlo i k narušení vzájemné komplementarity muže a ženy. Stalo se tak ovšem také vlivem strukturovanější dělby práce, situací, kdy mohl být jedinec bez potíží nahrazen jedincem jiným (tamtéž).

Nadto však existovalo i nadále povědomí o ideálu mužskosti a ženskosti jako dvou odlišných světů, který se odrážel v nových vlnách romantismu a byl napodobován především ekonomicky silnějšími vrstvami obyvatelstva. Patřila sem představa o tom, že muž si musí vydobýt svou identitu prostřednictvím úspěšné kariéry, tedy finančního zabezpečení, schopností a vedoucí pozice, zatímco dívka svou identitu získá tím, že se stane něčí ženou, matkou a poskytovatelkou emoční podpory a péče. Identita muže tak byla získávána aktivními činy, identita ženy pasivním podvolením (Brooks-Gunn, Matthews, 1979). Tyto představy se u nás projevovaly např. v oslovování manželek profesí jejich muže (paní lékárníková apod.) v období předválečné Československé republiky.¹

1.2 NĚKOLIK SLOV O FEMINISMU

Při porovnání situace v jednotlivých státech současného západního světa se společenskými systémy sídlícími mimo Evropu a Severní Ameriku se opticky zvětšuje podobnost a vnitřní homogenita Západu. Analýza situací samotných západních zemí však přece jen ukazuje značné mezisociální odlišnosti. Největší rozdíly uvnitř euroamerického bloku jsou logicky ty mezikontinentální, mezi Evropou a Amerikou. Hlavní příčiny nalezneme ve zcela odlišném historickém vývoji společností žijících

¹ Dnes je příslušnost k muži nejsilnější charakteristikou u některých žen v určitých společenských skupinách. Jedná se o určité procento žen z nižších vrstev (těch, jejichž muži stojí svým postavením výše než ony samy) nebo naopak žen vysoce postavených mužů, na něž je vynakládán obrovský tlak např. prostřednictvím monitoringu médií. O původním náležení žen mužům svědčí ženská příjmení. Pokud zkrátíme dlouhou samohlásku u přivlastňovací přípony většiny ženských příjmení „-ová“ na „-ova“, je v daném tvaru zřetelná charakteristika vlastnění ženy mužem – za svobodna otcem (*Nováková*), posléze manželem (*Kovářova*), přičemž vdavky spolu se změnou příjmení byly signálem změny majitele. Nabízí se myšlenka, zda mohl být podobný význam skryt i v mnohých ženských křestních jménech, jež jsou odvozeny ze jmen mužských – *Martina*, *Simona*, *Jaroslava*, *Vladimíra*, apod. Souvisí-li jméno s identitou jeho nositele, nabízí se otázka, jak uvedená označení ovlivňovala identitu žen? Dnes si tento význam ukrytý v ženských příjmeních málo uvědomujeme a na současné nositelky patrně ani nemá zásadní vliv.

v těchto zeměpisných oblastech. Z hlediska proměny situace mužů a žen nacházíme mezník odlišného společensko-politického vývoje v období okolo dvou světových válek. Evropské ženy tehdy dostaly dosud nebývalou příležitost nahradit muže, kteří odešli do války, i v těch profesích, kam měly dříve znesnadněný přístup, a v této situaci obstály. Po válce již nikdo v Evropě nepochyboval o tom, že by ženy do práce chodit nemohly či v zásadě neměly.

Situace v poválečné Americe do značné míry navazovala na situaci předválečnou a role mužů živitelů a žen pečovatelek ve společenském povědomí byly stále silně strukturovány. Proto právě zde začala být ženami situace vnímána jako neúnosná a vyústila v 60. letech v hnutí za práva žen. Zde tkví patrně jeden z hlavních důvodů, proč radikální formy amerického feminismu v Evropě nenacházejí odezvu.

O odlišné společenské situaci vypovídají také poválečné americké sociologické a psychologické teorie, jež se zabývaly tímto tématem. Např. v Guilfordově pojetí dospělé osobnosti stojí osobnost femininní, která se vyznačuje emoční vzrušivostí, expresivitou, estetickými zájmy a citovou labilitou, v ostrém protikladu k osobnosti maskulinní. Podobně také v rámci teorií rolí (T. Parsons), které vznikly v 50. letech, je v souvislosti s rolí muže a ženy zdůrazňováno jejich apriorní vzájemné doplňování. „*Společným rysem těchto teorií je, že reflektují odlišnosti v chování či vlastnostech mužů a žen a interpretují je jako ‚přirozené‘ a ‚neproblematické‘*.“ Navazují tak na původní binární pojetí rolí ženy, nesoucí v sobě dimenzi přírody a tradice, a muže jakožto toho, kdo se vypořádává s civilizací (Gjuričová, 1997a).

Dalším faktorem, který rozdělil samotnou Evropu, byl nástup totalitního režimu ve východních státech a jeho sociální politika směřující k co největší zaměstnanosti žen i za cenu obrovských nákladů např. v podobě dětských jeslí. Stát vytvořil umělou představu rovnosti či spíše stejnosti muže a ženy na veškerých pracovištích, takže od žen bylo požadováno totéž co od mužů bez ohledu na jejich roli matek. Zaměstnanost žen stoupla vysoko nad 80 %, oproti americkým maminkám, kterých, pokud měly děti předškolního věku, pracovalo v roce 1950 pouze 15 % (Weitzmann, 1979).

Je tedy zřejmé, že nejen americké, ale i východoevropské ženy se ocitly v extrémním společenském postavení. Zatímco však ženy východního bloku neměly příliš možností k vylepšení své společenské situace, Američanky začaly záhy požadovat radikální změny směrem k mužsko-ženské rovnoprávnosti. Feministické hnutí proběhlo v několika vlnách a posléze se etablovalo jako alternativní (i když nikoli okrajový) sociologický směr. Z původního bouřlivého politického boje proti diskriminaci žen při rozdělování statků a při vstupu do veřejné sféry se důraz přesouval na oblast vědeckou a vedl v 70. letech ke vzniku početných výzkumných prací (Vasta et al., 1995). Sociologické studie upozorňovaly např. na rozdíly mezi faktorem pohlaví jakožto determinanty a rodu (genderu) jakožto alternativy (kap. 2). Zároveň zpochybnily též přirozenost duality a vzájemného doplňování mužských a ženských vlastností, rolí a životů (Gjuričová, 1997a). Původní témata byla postupně obohacována o další. Novou problematikou byl aspekt pohlaví ve vědním přístupu. Bylo například zjištěno, že tytéž problémy vnímají muži i ženy z odlišné perspektivy. Muži většinou inklinují k jiným tématům než ženy, volí často jinou literaturu, jinak ji interpretují, jinak diskutují a mívají také jiné formy řešení.

Stoupenkyně feminismu na poli vědy poukázaly na to, že pokud studuje tentýž problém vědní tým složený pouze z mužů, dochází často ke zcela jiným závěrům než

týmy složené výlučně z žen.² V pojetí feminismu by každá sociální disciplína měla přihlídnout k vlivu rodu (gender) na sebe samu. Ačkoli jsme vysoce determinováni též naší příslušností k etniku a k naší sociální a ekonomické vrstvě,³ rodová příslušnost je jednou z našich nejhlubších determinant. Je to patrně proto, že je jednou z vývojově nejstarších složek naší celkové identity (viz níže). Feminismus svým alternativním pohledem na skutečnost přispěl také k rozšíření tzv. „měkkých“, kvalitativních metod výzkumu.

Odlišné politicko-sociální podmínky současného západního světa se odrazily i v odlišném zájmu veřejnosti o tato témata: evropské ženy se necítí tolik odstrkované z veřejného života jako ženy americké. Ženy v Čechách se k situaci staví ještě ambivalentněji: na jedné straně se ukazuje jejich stále zřetelnější potřeba hovořit o nevýhodách, s nimiž mají osobní zkušenost, na straně druhé projevují velmi často odpor k představě, že by měly problém řešit na oficiální platformě. Děje se tak navzdory tomu, že v mnoha oblastech u nás obousměrná sexistická diskriminace již na první pohled existuje. Jedná se například o zastoupení prestižnějších a výnosnějších postů silnou převahou mužů, která je ovlivněna téměř archetypálně zakořeněnou patriarchální představou ideálního vedoucího pracovníka – muže. Diskrepance je však zřetelná i v nerovném platovém ohodnocení mužů a žen v týchž oborech a funkcích.

Je známo, že slůvko feminismus představuje pro část naší společnosti, především u laické veřejnosti, poněkud pejorativní označení.⁴ Důvodů lze najít několik. Jejich výčet můžeme opět začít odlišným společenským vývojem posledního století, díky němuž českou ženu trápilo a trápí mnohem méně to, co postrádají na prvním místě Američanky. Česká žena ono jimi postrádané v době totality „dostala“, avšak v takové podobě, že to mohla sotva považovat za šťastnou výhru. Tehdejší sociologie se stala de facto pouze undergroundovou záležitostí⁵ a její rozvoj tím byl hluboce poznamenán. Roli tu hrála a dodnes hraje také nedostatečná informovanost o společenských událostech v západních zemích a nízké povědomí o vznikajících sociologických směrech ve světě. I v současnosti se část naší veřejnosti obává, že feminismu jde o přetvoření žen na „odvozeniny od mužů“, nikoli o snahu zbavit společnost obousměrných nerovnoprávností mezi muži a ženami a genderových predsudků. Informace o feminismu, jež se k naší veřejnosti dostaly po roce 1989, měly často formu absurdního skandálního příběhu než skutečné výpovědi o vývoji tohoto myšlenkového proudu a jeho dopadech na změny ve společnosti. Američanky na nás se svými problémy a jejich řešením působily a mnohdy dosud působí poněkud směšně a trochu zakomplexovaně, čemuž nahrává i velká část zaatlantické filmové tvorby, která se objevuje na našich obrazovkách.

² Lepší školní výsledky v matematice na vyšším stupni škol například muži přisuzovali vrozeným biologickým dispozicím, které zvýhodňují muže, což je zřejmé z toho, že mezi špičkovými vědci muži vysoce početně převyšují počty žen. Ženy zase poukazovaly na fakt, že ženy při dosahování univerzitního vzdělání trpí nižší sebedůvěrou, která se týká především matematiky coby předmětu obecně pokládaného za mužskou doménu a že na nižším stupni škol dívky dosahují v matematice lepší výsledky než chlapci. Závěry vytvořené týmy složenými z mužů i žen byly obvykle také méně radikální (Fausto-Sterling, 1992).

³ Většina sociologických studií je psána z pohledu střední vrstvy vzdělanců a trendy, o kterých se píše jako o obecném jevu, se ve skutečnosti týkají převážně jen jisté, patrně menšinové, vrstvy populace (srov. Keller, 2001).

⁴ Viz neseriózní označení „nemoc šílených krav“.

⁵ Sociologie byla považována za buržoazní pavědu. To, co bylo zde v jejím jménu pěstováno se souhlasem režimu, mělo mnohem blíže k oficiální ideologii než ke skutečné vědě.

1.2.1 ŽENSKÉ DILEMA

V čem se však mnohé americké i české ženy alespoň v soukromí shodnou, je např. reálné dilemma ženy, jak sjednotit roli matky a s ní související požadavky s nároky profese. Důraz na výkon u nás začal růst v posledních patnácti letech. Subjektivní laťku osobní úspěšnosti a dostatečného finančního ohodnocení pomohly zvýšit také ony zmíněné zahraniční filmy a telenovely. Poměrně vysoké procento z nich pojednává o životě jedinců či rodin nacházejících se nad statistickým průměrem pomyslného žebříčku profesní a ekonomické úspěšnosti a ukazuje tedy život spíše menšiny obyvatelstva „zemí blahobytu“. S jejich četností se zvýšila také naše finanční a společenská aspirace.⁶ Dojem, který vyvolávají při porovnání s naší situací či životní úrovní, může být provázen pocity vlastní nespokojenosti a relativní chudoby. Výzva ke zlepšení situace a taky touha dokázat si, co umím, a někdy i kam až můžu, se v naší zemi s tradicí pracující emancipované ženy pochopitelně dotýká i jí samotné. Někdy je obhajována (nikoli neprávem) snahou zajistit co nejlepší výchozí start svému potomstvu. Ve skutečnosti ovšem tato tendence vede právě k jeho úbytku, a to paradoxně především u žen úspěšných, jež by měly pro dobré zajištění potomků v mnoha ohledech ty nejlepší dispozice. V této situaci se možnost žen mít dítě, která je sama o sobě jistě biologickou výhodou, obrací v sociální nevýhodu. Je to proto, že role matky spolu s veškerými sociálními očekáváními, která se jí týkají, je ve své každodennosti a téměř absolutní zainteresovanosti bezesporu náročnější než role otce. Vícečetné rodiny zakládají dnes především lidé nekonformní, neakceptující jako hlavní hodnotu výkon. Jedná se často o rodiny, jež zdůrazňují tradiční hodnoty a spatřují v rodičovství primární poslání člověka. Druhý pól mnohočetných rodin tvoří lidé, kteří často nebývají schopni rodičovství plánovat a někdy se ani o děti dostatečně postarat.⁷

Problém vymírání a stárnoucí populace v současnosti daleko přesáhl rámec pouhého sociologického jevu a stal se jedním z nejpálčivějších problémů oblastí ekonomie a sociální politiky.

Mezi dalšími sociálními skutečnostmi, které feminismus odhalil, byl reálný fakt nerovného výchozího startu žen a mužů, a to i uvnitř demokraticky nejvyspělejších zemí světa. „*Starý postřeh říká, že polovina génů je pro lidstvo ztracená, protože se narodili ženami. Je zcela nepravděpodobné, že by se počet chlapců nadaných z genetických důvodů příliš lišil od počtu dívek nadaných ze stejných důvodů. Přitom stačí porovnat poměr mužů a žen ve vládách, parlamentech, vědeckých radách, akademických společnostech, ministerstvech...*“ (Koukolík, Drtinová, 1994, s. 31.) S výše uvedeným souvisí také zjištění, že ženy jako skupina a pochopitelně i jednotlivci ve společnosti mají minimální podíl na rozhodování, tj. na moci.⁸

⁶ To se projevilo mimo jiné také vzestupem počtu hodin strávených v zaměstnání, vzestupem vedlejších pracovních úvazků, apod.

⁷ Viz rodinný původ dětí stávajících se klienty náhradní rodinné péče (Matějček, et al., 1997).

⁸ Socioložka Hannah Arendtová (1970, podle Gergen, Davis, 1997, s. 238) však poukazuje na fakt, že muži jsou sice jakožto skupina mocnější, ovšem podobně jako ženy ani oni svou situaci tak nevnímají. Vyskytují se sice na rozhodujících pozicích v mnohem větší míře než ženy, nicméně jako jednotlivci se cítí stejně bezmocní jako ženy. „*Moc není nikdy záležitostí jednotlivce; přináleží skupině a přetrvává, pouze pokud skupina drží pohromadě. Když o někom říkáme, že „má moc“, zároveň poukazujeme na to, že jeho existence je posilována určitým počtem lidí, jejichž jménem dotyčný jedná. V okamžiku, kdy tato skupina zanikne, ztrácí se také jeho moc.*“

Příčinou, proč jsou ženy znevýhodněny při rozdělování podílů na moci, je především jejich odlišná socializace: **ženy jsou obecně méně vychovávány k tomu, aby se u nich vytvořily vlastnosti, které jsou pro dosažení lukrativních profesí důležité.** Naopak vlastnosti, jež jsou zde nezbytné, jako např. ctižádost, soutěživost, zaměření na výkon, dominance a tendence k sebeprosazení, jsou obecně považovány za vlastnosti typicky mužské. Tento rozdíl vychází z obecně uznávaného požadavku adresovaného ženám, aby především dostály svému poslání matek, k němuž patří na prvním místě altruismus, zaměření na pomoc a podporu druhých, dostatečná, tj. dlouhodobá a pravidelná péče o ně apod. Jaksi automaticky se předpokládá, že tyto činnosti budou ženy vykonávat s nadšením, jako něco, co obohacuje především je samotné, a tedy i zadarmo. Přitom je zcela jasné, že takový postoj je spíše mýtem než skutečností. Například snížení porodnosti značně koreluje se zhoršujícími se finančními podmínkami mladých rodin s malými dětmi, kdy matka na mateřské dovolené má v současnosti dohromady s dítětem jen 3/4 příjmů, které pobírá pro svou vlastní potřebu průměrný český důchodce.⁹ K tomu, aby se ženy rozhodly upřednostnit vlastní kariéru, je zapotřebí malá dávka odklonu od tradice a trocha konformity se současným trendem výkonu a ekonomické úspěšnosti. Je zřejmé, že v tomto ohledu bude zapotřebí podpořit a ohodnotit také finančně alespoň některé tzv. „ženské“ aktivity, především každodenní péči a výchovu potomstva. Atraktivita těchto tradičních „služeb společnosti“, jak se ukazuje, nemusí být v porovnání s jinými současnými životními nabídkami napříč generacemi konstantní a bez nich naše společnost čelí vyvírání a dalším nepříznivým následkům.

Postoj, v němž **jsou rysy a činnosti, které jsou obecně považované za mužské, hodnoceny jako společensky důležitější,** se zdá být takřka celosvětový. V zemích ležících na východ od nás je nižší společenské postavení žen ještě mnohem zřetelnější. V mnohých částech východního světa ženy sice mohou řídit a často i řídí chod celé domácnosti včetně jejích finančních záležitostí, ale přesto jsou muži podřízené. K nejchudším obyvatelům naší planety patří především ženy – a naopak – mezi nejbohatšími lidmi je podstatná převaha mužů (Možný, 1999). Hyperfemininní vlastnosti tradičně připisované ženám, jako je skromnost, pasivita, podřízenost a sebeobětování, jsou v konečném důsledku vlastnostmi rizikovými nejen z hlediska socioekonomické marginality, ale také z pohledu psychopatologie a sociopatologie, jak je zřejmé i ze statistik o ženách v roli obětí týrání a zneužívání. V zemích rozvojových je nadměrná podřízenost muži rizikovou též z hlediska nechtěného těhotenství i nákazy AIDS (Gergen, Davis, 1997).¹⁰

Ideál hyperfemininity je obsažen v očekávání mnoha kultur a etnik. Očekávání tohoto druhu dívkám zároveň předává poselství o tom, že jejich identita a hodnota se utváří ve vztahu k mužům, že by tedy měly být takové, jak to vyhovuje jejich sociálnímu okolí, především mužům. Pokud se ženy těmto požadavkům přizpůsobí, bývá

⁹ Přesto tento důvod není jediný a možná existují i důvody závažnější, jako např. rozmanitější životní možnosti současné mladé generace na jedné straně a finanční nedostupnost bydlení (v lokalitě s perspektivou adekvátního zaměstnání) pro založení rodiny na straně druhé. Tyto důvody však s finančními možnostmi také více či méně souvisejí.

¹⁰ Ženy v těchto zemích často vystavují nebezpečí nákazy sebe, příp. i počaté dítě tím, že akceptují neochotu mužů používat kondom.

jim povětšinou přisuzován nárok na ochranu před sociálními a ekonomickými nesnáze.¹¹

V euroamerické společnosti je toto poselství předáváno např. prostřednictvím křesťanských představ o rodině. Hyperfemininní vlastnosti jsou uctívány a podporovány také prostřednictvím mariánského kultu, tedy v osobě Marie, Ježíšovy matky. Tyto vlastnosti však nacházíme také v dalších biblických ženských postavách i později v osobnostech světic z celého období křesťanských dějin.

Také v naší společnosti jsou s tímto poselstvím větší či menší měrou konfrontovány všechny společenské vrstvy. Ve vrstvách středních a vyšších středních se však stává spíše jednou z více akceptovaných alternativ, nikoli společensky nepřijatelnější identitou dívek a žen. Mnoho děvčátek a žen patrně přijímá ženské vlastnosti zcela za své, jiné je možná budou hodnotit jako ideální leč nereálné a jiné je budou vnímat jako nezajímavé a budou se identifikovat spíše s obecně vysoce (finančně) hodnocenými mužskými charakteristikami. Právě v tomto bodě je zřejmé, že původní „hendikep ženské role“ s sebou přinesl jistou výhodu. Ženy, které zvolí „mužskou“, „hodnotnější“ profesní dráhu nebo které pěstují mužské záliby a disponují maskulinními vlastnostmi, se obecně těší větší toleranci, než muži kteří se podobným způsobem identifikují s čímkoli „ženským“.¹²

1.2.2 ODPOVĚĎ MUŽŮ

Sociologické studie o rozdílném postavení a nerovných šancích mužů a žen vnesly spolu s definováním ženských požadavků do politické platformy nutnost diskuse. Muži začali, alespoň na teoretické rovině, přijímat požadavky žen jako adekvátní a v **zákonodárství došlo k některým změnám**. V současnosti se například může žena ve většině států euroamerického světa domáhat odsouzení manžela za sexuální násilí, jehož se dopustil v rámci manželství, může žalovat svého nadřízeného za obtěžování na pracovišti.

Reálná situace o diskriminaci mužů je však méně přehledná, což je paradoxně dáno samotným stereotypem mužnosti a přirozené mužské dominance, který „nepřipouští“, že by si muž mohl na něco takového stěžovat. Znevýhodňovány jsou jím tedy nejen ženy, ale také sami muži. Tyto stereotypy v sobě obsahují předsudky, které vedou ke vzniku určitých společenských tabu a k přehlížení některých jevů. Otázky, jež s nimi souvisejí, nejsou vůbec pokládány, anebo na ně vlivem sociálního klimatu nelze odpovědět. Neexistují například statistiky o tom, kolik žen se doma chová násilně k mužům a vlivem současného klimatu možná ještě dlouho nebudou známy ani v podobě hrubých odhadů (Gjuričová, 1997a).

Některá společenská znevýhodnění mužů se však u nás již dočkala legislativního zrovnoprávnění. Příkladem je přiznání vdoveckých důchodů nebo trend ponechávat otcům po rozvodu v péči i menší děti.

¹¹ Přirozený společenský deštník pro ženu je mít vedle sebe muže (tamtéž).

¹² Dvě třetiny amerických žen se při rozhovoru o svém dětství retrospektivně označily za jako tomboyské a tuto identitu hodnotily poměrně pozitivně (viz kap. o poruchách pohlavní identity). Maskulinní zájmy u dívek většinou přinášejí též výhodnou pozici i oblíbenost mezi vrstevníky (Beal, 1994).

Spolu se sociologickým zkoumáním situace žen byla pozornost věnována též situaci mužů, jež se mění s tím, jak se mění postavení žen. O dvě desetiletí později přinesl feminismus nové téma: diskriminaci mužů, někdy se také analogicky hovoří o maskulinismu. Reakcí na situaci současného muže byl na počátku 90. let 20. stol. v USA zrod mužského hnutí (AMM – American Man's Movement – Plaňava, 1998).

Je třeba dodat, že feministická sociologická orientace není zastávána pouze ženami a zaměření na nevýhody mužů není výlučnou doménou mužů. Na poli vědy se oba pohledy soustřeďují do názorově rozmanitého studia genderových otázek. Obě problematiky jsou velmi úzce provázané. Je zřejmé, že pokud dochází k subordinaci jednoho pohlaví nad druhým, znamená to nevýhodu pro všechny.

1.3 SITUACE V SOUČASNÉ RODINĚ; KRIZE MUŽSKÉ ROLE

„To, o čem výzkumy vypovídají, (se jeví) především jako proces obtížné adaptace muže ... na změnu od tradiční komplementarity k moderní univerzalitě mužské a ženské sociální role.“ (Možný, 1990, s. 105.) Univerzalizmus proběhl podstatně rychleji v oblasti pracovní; ve sféře rodinné však dosud z velké části převládá princip komplementarity, ovšem s typickou dominancí ženy. *„Muž dnes zajišťuje pokračování rodiny spíš formálně, dává dětem své jméno.“* (Matoušek, 1997, s. 19.)

Matrimoniální linie uvnitř rodiny dosud silně převládá, což je patrné i v tom, že se mladé rodiny obvykle více orientují na pomoc původní rodiny matky než na rodinu otce. Větší významnost příbuzenstva ženského pohlaví, ať již v pozitivním či negativním smyslu slova, je zřejmá i z toho, že muž i žena často mívají o něco lepší vztahy ke svým matkám než k otcům a lepší vztah k tchánovi než k tchyni.

Velmi obecně by bylo možno konstatovat, že muži jsou výše ceněni společností a ženy rodinou. Jistá diskrepance však mezi oběma miskami vah existuje. Pracovní a společenské úspěchy se vyznačují poněkud větší pomíjivostí než úspěchy v oblasti mezilidských vztahů. Je také otázkou, zda lze větší sociální zázemí žen vyvážit vyššími příjmy mužů. Poslání žen je mnohem jasněji vymezeno, protože jejich role v současnosti již neprochází takovými změnami jako role mužů.

V posledních desetiletích se hovoří o krizi mužské role, o pocitech dnešních mužů, jejíž příčinou jsou již výše zmíněné změny ve struktuře domácnosti a v pozici mužů v ní. Muži v ní např. tráví mnohem méně času než ženy. Současným trendem naší společnosti je zvyšování počtu hodin strávených v zaměstnání, jehož vlivem (a také vlivem úbytku bytových prostor ve městě) vymizelo domácí kutilství. Živitelé rodin jsou často nuceni výrazně omezit anebo se zcela vzdát svých dosavadních zálib, které umožňovaly vyvážit jejich eventuální nižší spokojenost v zaměstnání. Tyto aktivity většinou dovozovaly, aby se na nich společně s otci podílely i děti. V současnosti se situace v mnoha rodinách postupně přibližuje modelu, v němž muž tráví naprostou většinu dne, někdy týdne, v zaměstnání a doma především odpočívá a stává se tak trochu hostem ve vlastním domě. Děti otce většinou obdivují (je pro ně sváteční autoritou), ale často nemají příliš jasnou představu o jeho denních aktivitách. Matka se na druhé straně stává tou, která řídí domácnost, kde musí umět čelit nepředvídatelným

událostem a je nucena stát se expertem i na řešení problémů, jež jsou jinak jednoznačně považovány za doménu mužů. Vědomí, že zvládá obě náročné role, tedy chod domácnosti, péči o děti a své zaměstnání, jí dodává sebevědomí (což je další aspekt, jímž se české ženy liší od Američanek). Tyto faktory vedou k větší dominanci žen uvnitř domácnosti.

Děti jsou mnohem více přítomny při matčiných každodenních činnostech spojených s péčí o domácnost, které mají zcela konkrétní obsah. **Dívky se tedy učí v interakci s matkou spontánně (nápodobou a situačními instrukcemi)** jednotlivým dovednostem a přijímají tak přirozenou cestou některé složky své rodové role, kdežto chlapci tuto možnost v interakci s otcem mají zřídka. To se také odráží v jejich odlišné, až příliš ostře vymezované rodové roli (viz další kapitoly). Dívky i chlapci pak mají tendenci hledat radu u toho, kdo s nimi sdílí i ty méně radostné okamžiky, koho důvěrně znají a kdo je po ruce. Lynn (1966, podle Plecka, 1981) dodává, že k nejasnému vzoru otců a jejich roli při výchově dětí a v domácnosti přispívá i skutečnost, že se obvykle nepodílejí na běžných činnostech intimního charakteru, jako je příprava a ukládání ke spaní, hygiena apod., které skýtají příležitost k rozhovoru. Následkem této situace se model otce v očích dětí podobá mapě, která znázorňuje základní obrys, ale chybí jí většina detailů. Také podle Chodorowové (1978) jsou chlapci v západní společnosti ochuzeni o skutečný vztah s otcem a jsou nuceni vytvořit pouze symbolickou vazbu s otcem na základě společného rodu. Místo vztahu, tj. „být s otcem“, musí chlapec přijmout pouze identifikaci s ním, tedy „být jako on“. Dívka buduje svou identitu ve vztahu k osobě rodově (genderově) stejné jako ona, vztah k matce je základním aspektem vztahu k svému rodu. Chlapec buduje svou identitu ve vztahu k osobě rodově odlišné, musí se spokojit s negativní identifikací s matkou – „nejsem jako ona“ (Gjuričová, 1997b).

Samotné mužství jakožto součást identity je v naší společnosti ve srovnání s ženským záležitostí pravděpodobně křehčí.¹³ Ženy jistě také prožívají úzkosti v souvislosti s tím, nakolik ob stojí před společenským očekáváním spojeným s jejich rolí a identitou. Ačkoli jsou požadavky kladené na roli ženy četnější a také z hlediska každodennosti časově náročnější, ženy v souvislosti s nimi možná nepodstupují taková rizika jako muži. Dostát společenským (a posléze i vlastním) nárokům na roli muže, která je patrně víc než v případě žen spojena s úspěchem v konkurenčním a společenském boji, může být někdy záležitostí zdraví i smrti. Jedná se hlavně o rizika pracovní a zdravotní: civilizační choroby trápí častěji muže. Zatímco ženy se nacházejí v rizikovějším postavení z hlediska existenčních potíží, muži jsou patrně častěji vystaveni strádání existenciálnímu, o čemž mohou hovořit také statistiky suicidií: v roce 2002 u nás zemřelo tímto způsobem téměř čtyřikrát více mužů než žen (ÚZIS ČR, 2003). Ženy se navíc těší lepšímu zdraví a dožívají se delšího průměrného věku, i když ještě v 50. letech minulého století tomu bylo naopak. Muži bývají také častěji obětmi různých závislostí, psychopatologií a psychosomatických chorob.

¹³ Muži se např. údajně víc než ženy obávají zesměšnění a ponižení vlastní osoby, jakoby ztráta „hlavního slova“ vedla k jejich demaskulinizaci. Existují ovšem případy, kdy k ní poněkud překvapivě částečně vede, tedy alespoň na biologické rovině. Bylo zjištěno, že vedoucí postavení v týmu spolupracovníků vede u jedince k vyšší produkci androgenů (Gergen, Davis, 1997).

Jistý podíl na této skutečnosti má také očekávání týkající se mužské role, lze jej nazvat analogicky hypermaskulinním očekáváním. Principem hypermaskulinního poselství je vedle očekávání úspěšné profesní kariéry také představa o tom, že muž má být schopen ovládat své emoce.¹⁴ S hypermaskulinitou se pojí též očekávání tělesné i psychické nezdolnosti a představa o tom, že muž má být schopen poradit si se svými problémy sám (resp. problémy emočního rázu by mít vůbec neměl). „*Taková výchova chlapců je v pojmech vývoje osobnosti a dokonce i tělesného zdraví pravděpodobně ... škodlivá (neschopnost projevit city například souvisí s takovými onemocněními pozdějšího věku, jako je ischemická srdeční choroba)*.“ (Fontana, 1997, s. 30.) Dalšími faktory zvyšujícími riziko jejich potíží mohou být například přepracovanost a rozličné choroby, jež „samy“, tj. bez návštěvy lékaře, neodezněly. Problémem se ukazuje také osamělost, s níž se patrně poněkud hůře vyrovnávají právě muži, což je zřejmé z jejich kratšího přežití po smrti jejich partnerky. Za touto osamělostí možná nezřídka najdeme pocit nepochopení a odcizení sobě samému, právě vlivem celoživotně tlumené schopnosti sledovat vlastní emoce a vyhovět vlastním citovým požadavkům (k této otázce se vrátíme ještě v kap. 6.1.2). Situace naznačuje, že ve 21. století jsou slabším pohlavím muži (srov. Plaňava, 1998).

Je třeba dodat, že některá z výše uvedených dilemat jsou patrně záležitostí spíše některých společenských vrstev. Například lze předpokládat, že potřeba profesní úspěšnosti bude pravděpodobně na vyšším žebříčku hodnot u mužů ze středních a vyšších společenských vrstev. Populace, která se tomuto vzorci více vzdaluje, vytváří partnerské, manželské a rodinné vztahy poněkud podobnější tradičnímu modelu, kde má žena submisivnější postavení a mnohé rozhodnutí jménem celé rodiny je spíše rozhodnutím muže.

1.4 NĚKTERÉ SKUTEČNOSTI O SOCIALIZACI CHLAPCŮ JAKO POZDĚJŠÍCH OTCŮ

Výsledky ze zemí, v nichž byly provedeny průzkumy rodičovských očekávání, týkajících se pohlaví jejich nenarozeného potomstva, ukazují, že prakticky všude převládá přání mít syna než dceru, zvláště v případě prvorozeného dítěte (Matoušek, 1997). Velmi často převažuje důraz na výchovu a péči chlapců především v chudých společnostech, kde rodiny, nemají-li dostatek prostředků, raději investují do zdraví, výchovy a vzdělání chlapců než děvčat (Bealová, 1994). Roli zde hraje možná dozvuk patriarchátu, alespoň v kulturním povědomí, tj. představa, že chlapci jsou poněkud důležitější než dívky (s touto představou se setkáváme v tragicky vyhocené podobě v současné Indii a Číně).

Výchova chlapců se však jeví v mnoha ohledech jako problematičtější. Výzkumy z různých kulturních oblastí světa naznačují, že v drtivé většině jsou chlapci podněcováni k větší soutěživosti, spíše k potlačování projevů emocí souvisejících s empatií a k větší sociální konformitě s požadavky rodové (genderové) role než dívky (Colins,

¹⁴ Setkávají se s ním již malí chlapci v pobídkách svých vychovatelů, aby neplakali, vždyť „už jsou velcí kluci a kluci přece nepláčou“.

Kutzaj, 1991). V současném západním světě navíc neexistuje shoda o ideální podobě mužské role, která by byla celospolečensky přijatelná. O to víc je obtížné najít způsob, jak se k nějaké z variant při výchově přibližovat. „*Určitý vliv má i skutečnost, že v současnosti mnohdy nejsou k dispozici vzory, které by posilovaly základní archetypální mužské vlastnosti a které by mohly vést ke zdůraznění potřeby lepšího uplatnění (a z toho vyplývající nutnosti vyššího vzdělání) u chlapců.*“ (Vágnerová, 1998, s. 34.)

Nelze nezmínit, že výchova chlapců je v současnosti převážně v rukou žen. „*Jsme civilizací, v níž otcové opouštějí své syny a ponechávají je v lepším případě v péči matek a placených profesionálů (jsou to skoro vždy ženy), v horším případě je nechávají napospas vrstevnickým skupinám.*“ (Matoušek, 1997, s. 26.) V průběhu našeho století došlo k postupné feminizaci ve výchově dětí, jak uvnitř rodiny, tak v rámci školství. Hloubka feminizace školství je patrná v tom, že ani muži, kteří dětem k dispozici coby vzory jsou, často nedisponují typicky mužskými atributy a zájmy. Navíc se obvykle jedná o vzory méně dostupné mladším dětem (kap. 9.1).

Zvláštní kapitolu představuje problémové chování, v němž mají chlapci „navrch“ po celé dětství a dospívání. Příčina výchovných potíží bývá připisována jejich nižší kázni a častějším problémům v osobnostním vývoji. Za mnohými z nich se však skrývá vnitřní konflikt chlapců s autoritou. Tento konflikt lze do značné míry považovat za součást normálního socializačního vývoje chlapců – jedná se o období, kdy autorita dospělých ustupuje a místo ní převládá konformita se skupinou vrstevníků. Součástí chlapecké sounáležitosti s vrstevníky je prokazatelná míra nezávislosti na okolních požadavcích, zvláště ztělesňuje-li autoritu žena.¹⁵ Tím lze vysvětlit i jejich lhostejné či cynické reakce, když u nich dojde ke kázeňskému postihu, které nemusí být zdaleka tak upřímné, jak se na první pohled jeví. Jedná se spíše o demonstraci vnitřní identifikace se stejnopohlavní skupinou vrstevníků prostřednictvím projevů očekávaných od „správného muže“ než o skutečnou necitlivost a neochotu porozumět významu požadavků (Fontana, 1997). Mužnost bývá prokazována také budováním pozice chlapce v izosexuální skupině a k tomuto sebeprosazování jsou často užívány slovní, někdy i fyzické potyčky, schopnost odvážit se jít do konfliktu a unést následky „se vztyčenou hlavou“.

Mnohé z projevu chlapců a mužů pochopíme, když vezmeme v potaz, že rodová socializace probíhá v případě chlapců velmi záhy a s daleko větší důrazností než je tomu u dívek. Čím dříve je žádoucí chování fixováno, tím přirozeněji se stane součástí osobnosti dětí. Ve velmi raném věku, kdy jsou děti schopny jen minimálního odstupu či reflexe, dostává fixace takového chování charakter nediskutovatelné danosti, axiomu. Poněkud vzdálené rodičovství velké části otců spolu se striktní a ranou rodovou socializací jsou posléze příčinou toho, že i muži jakožto otcové později vychovávají děti s větším důrazem na jejich rodovou roli než matky.

Při srovnání s Američany však působí naši otcové v této věci přece jen benevolentněji, alespoň při výchově dcer. Mnozí čeští otcové pěstují u svých dcer maskulinní zájmy anebo jejich vzniku aspoň nebrání. Děje se tak především v rodinách vyšších socioekonomických vrstev, které jsou více zaměřeny na výkon, na budoucí profesní uplatnění, dále tam, kde je menší počet dětí, kde chybí v rodině syn, který by mohl

¹⁵ A. Adler nazval podobné vymaňování chlapců ze závislosti na požadavcích žen maskulinním protestem.

následovat zájmy otce a v rodinách, kde je z nějakých důvodů podporována osobnostní nezávislost dívek.

K typickým charakteristikám mužské role patří již výše zmíněná emocionální zdrženlivost. Mnohé naznačuje tomu, že chlapci jsou častěji v citových podnětech ochuzeni – ne snad tolik tím, že by jim je rodiče odepírali víc než děvčátkům, ale spíše časovou interiorizací atributů mužské role. Chlapci se pravděpodobně přestávají dříve mazlit, protože to není dostatečně chlapské, a dokonce není dostatečně mužské ani po tomto druhu komunikace toužit. Chlapci začínají brzy selektovat pocity, jimž „si dovolí“ věnovat pozornost, od těch, které začnou tabuizovat a vytěšňovat.

Otcové mívají také obvykle rozpačitý postoj k manipulaci s novorozencem, částečně proto, že s ním mají méně zkušeností než matky, které jej taktilně vnímaly již před narozením a pro něž je role maminek přece jen větší výzvou než pro muže role otce.¹⁶

Otcové rozvíjejí děti především po stránce intelektové a projevují větší rozpaky vůči dětským citovým projevům, méně často se s nimi mazlí. Zdá se, že jde spíše o vliv tradice než o menší potřebu takového kontaktu, protože otcové mnohých jiných společností a etnik se dětem věnují tímto způsobem podobně často jako matky. Tím ovšem ochuzují nejen děti a jejich vztah k sobě, ale především samy sebe a hloubku svého prožívání vztahu k dětem. U synů otcové více rozvíjejí samostatnost, soutěživost a fyzickou zdatnost, zatímco matky u dětí obojího pohlaví stimulují rozvoj femininních rysů, jako je vhodné chování (slušnost), citlivost, přívětivost, empatii apod. (Beal, 1994).

Za zvláštní zmínku stojí citový vztah a jeho projevy mezi otcem a dcerou. Otcové bývají na své dcery pyšní a přesto, že většina z nich toužila po synovi, později jsou to často dcery, k nimž mívají z mnoha důvodů blíže. Jejich vztah ovšem bývá již od počátku ovlivněn společenskými imperativy souvisejícími s obecným povědomím o incestním tabu, které hluboce ovlivňuje vnitřní pohnutky otců a následné chování vůči dcerám (ale i synům). Konečným důvodem bývá nezřídka obava z jejich vlastní eventuální sexuální reakce, k níž by u nich mohlo při mazlení s dětmi dojít. Samotná eventuální reakce těla, která neznamena nic nemorálního, může otce znejišťovat natolik, že se bližších tělesných projevů k dětem raději zřekne (Gjuričová, 1997b).

Rodiny se v odlišnosti výchovy chlapců a dívek značně liší. Z výše uvedeného vyplývá, že v rodinách vyšších a středních sociokulturních vrstev jsou rozdíly ve výchově a v chování dospělých méně vyhraněné, tedy že mužská a ženská role zde mají poněkud širší repertoár a více se překrývají, než v rodinách vrstev nižších. Pro ně je charakteristický tradičnější životní styl, striktnější vymezení rolí muže a ženy i striktnější výchova dětí tímto směrem.

¹⁶ Přítomnost otců u porodu, která je jedním z nejmasovějších trendů současného porodnictví, tuto tradiční odtažnost do značné míry nabourává. Výzkumy naznačují, že otcové, kteří se porodu vlastního dítěte zúčastnili, mají větší tendenci zajímat se o těhotenství a projevují také spontánnější ochotu v rané péči o dítě. Tento trend má však, tak jako jakákoli alternativa, i svá úskalí. V tomto případě je určitým možným rizikem vznik následných potíží v sexuálním životě rodičů. Rozporuplným se také jeví fakt, že část mužů tuto zkušenost podstupuje pod vlivem očekávání partnerky, nikoli ze svého skutečně vlastního přání. Zdá se, že i v tradičně přírodních společnostech je častějším (ne-li výlučným) modelem porod coby záležitost výlučně ženská, u některých etnik je dokonce pouze v režii rodičky.

1.5 O ROZDÍLECH MEZI MUŽI A ŽENAMI

Dříve než se začneme zabývat předpokládanými a reálnými rozdíly mezi muži a ženami, je na místě připomenout některá fakta a úskalí, jež se s analýzou problému pojí. Je nutné uvědomit si, že příslušné rodově přiměřené vlastnosti jsou z biodynamálního hlediska spíše proměnnou než stabilní konečnou podobou, k níž bychom v průběhu zrání a socializace směřovali jako k cíli. Maskulinita a feminita se během života mění. Existují životní období, kdy disponujeme svými rodově typickými vlastnostmi větší měrou, a období, kdy naopak některé z nich takřka či zcela zanikají.

Také definice mužství a ženství se neustále přetváří, přičemž potřeba po jejich jasném vymezení se zvyšuje především v krizových obdobích, kdy staré hodnoty přestávají platit a nové ještě nebyly ustanoveny (Gergen, Davis, 1997). Diskuse bývá většinou vedena v rámci nějaké konkrétní společnosti. Argumenty, jimiž disponujeme, vycházejí většinou právě z naší zkušenosti se společností, jejíž jsme součástí. Takzvaná moderní společnost, k níž ta naše patří, je vysoce (a z mnoha hledisek) stratifikovaná a každá z jejích součástí má tendenci modifikovat model rodových rolí poněkud jiným způsobem.

V současnosti existují větší rozdíly mezi projevy mužů a žen střední a starší generace než uvnitř generace mladší (Plaňava, 1998) a také z historického hlediska si jsou muži a ženy dnes podobnější než v minulosti. Jedná se především o aspekt nezávislosti, zaměstnanosti, o podobnost v sexuálním chování (iniciace vztahu), o kuřáctví a konzumaci alkoholu, unisexuální odívání a úpravu zevnějšku – délku vlasů, apod. Tento proces nazvali sociální psychologové **labilizací a konfúzí mužské a ženské role** (tamtéž). Průzkumy se ve svých výsledcích vesměs shodují v tom, že zjištěné rozdíly mezi muži a ženami jsou podstatně subtilnější než jejich podobnosti (viz níže). Rovněž etnické a subkulturní rozdíly jsou mnohem nápadnější než rozdíly mezi muži a ženami uvnitř těchto skupin (Collins, Kutzaj, 1991).

Rozdíly mezi příslušníky obojího pohlaví jsou v obecném povědomí většinou až příliš zdůrazňovány a uměle zvětšovány. Původ této optiky tkví v tradičním pojetí těchto rolí, které jsou považovány za dvoudomé, dichotomní. Znamená to, že obě skupiny, muže a ženy, vnímáme typicky, jsou pro nás něčím specifickým a bytostně odlišným. Například v našich obecných představách se objevuje tendence přiřazovat mužům a ženám polaritně opačné vlastnosti. Tato dichotomie má povahu stereotypu. Jeho vlivem dochází k předběžnému očekávání, že náleží-li dítě danému pohlaví, budou se u něj vyskytovat příslušné vlastnosti. Tyto vlastnosti jsou posléze velmi často „objevovány“ i tam, kde se ani zdaleka nevyskytují. Existence stereotypů vede k odlišnému očekávání, a tedy i k odlišné výchově děvčátek a chlapců, jejímž důsledkem je poněkud omezený rozvoj některých dovedností, tedy těch, které jsou typické pro pohlaví opačné. Dítě, jež svým chováním neodpovídá očekáváním jeho sociálního okolí (tj. stereotypům), vzbuzuje přinejmenším jistou pozornost (Beal, 1994).

Nyní je tedy možné položit zcela základní a zároveň patrně nezodpověditelnou otázku: **jaká je míra biologické determinovanosti a kde začíná a končí vliv socializačních činitelů?** Bylo již řečeno, že podle laického postoje jsou rozdíly mezi chlapci a dívkami (muži a ženami) pokládány za „přirozené“, za výsledek působení biologických faktorů. Nejdůležitější (nikoli jediný), avšak nepřímý význam biologických rozdílů na počátku osobnostního vývoje tkví především v informačním posel-

ství o pohlaví dítěte. Toto stručné „zazipované určení“ je samo o sobě spouštěčem pro výchovu a interakce jistého druhu a je iniciátorem toho, že se dítěti dostane pouze určitých zkušeností. Nakolik této specifické socializaci napomáhají vrozené dispozice, jež se váží na pohlavní příslušnost, je obtížné určit, protože součinnost socializace a biologických dispozic, včetně socializace týkající se rodové role, začíná nejpozději v okamžiku narození dítěte. Pravděpodobně nejsilněji jsme biologicky v „mužsko-ženském“ ohledu disponováni k identifikaci s faktem, že patříme ke skupině mužů anebo žen (tzv. jádrová pohlavní identita) a ke konkrétní variantě sexuálního zaměření (heterosexuality, homosexualita, bisexualita, asexualita, různé parafílie, viz dále).

V případě genderových osobnostních charakteristik je však situace poněkud odlišná. Muži a ženy se mezi sebou pravděpodobně liší spíše v oblasti zájmů, koníčků a v charakteristikách mezilidských vztahů, tedy v tom, co je výchovou dobře ovlivnitelné, než v otázce osobnostních rysů a schopností (Huston, 1985, podle Lobela, 1993). Z uvedeného vyplývá, že na rozvoji vlastností, typicky přiřítaných mužské a ženské přirozenosti, se s velkou převahou podílí sociální vlivy a výchova (Fausto-Sterling, 1992). S poměrně blízkým názorem se můžeme setkat např. v tzv. **interakční perspektivě**. Děti se podle ní rodí s komplexem biologického dědictví, které je možná v něčem u každého pohlaví jiné, ale jeho vývoj se děje vždy v součinnosti se sociálním prostředím (Beal, 1994). Vlastnosti a dovednosti mužů a žen jsou pak výsledkem přímých a nepřímých biologických determinant a okolností socializačních. Vedle identifikace jedince s pohlavní rolí hraje z hlediska socializace velkou roli rodina i další sociální prostředí, s nimiž se dítě přímo či zprostředkovaně seznámí, celkové společenské očekávání a pochopitelně též jeho vlastní výběrová motivace.

Dítě není pasivním příjemcem a konzumentem socializačních vlivů, ale také jejich filtrem. Je do jisté míry determinováno, ale disponuje také určitou mírou svobody a autonomie v rozhodování. V jistém smyslu lze hovořit o filtru pasivním, protože výchovné vlivy jej mohou zasáhnout pouze v rámci jeho úrovně kognitivních a emocionálních schopností či dispozic pro rozvoj dané vlastnosti. Za aktivní osobnostní filtr lze naopak považovat jeho osobní postoje, volní vlastnosti a motivaci, jež se navenek mohou projevovat nezájmem, či naopak vyhledáváním příležitostí apod. K nim se přidává vliv osobních zkušeností, které mohou vytvářet další nevědomé reakce (vytěsnění, emoční blok, neúmyslné zapomínání, situační roztržitost, neobratnost aj., srov. Collins, Kutaj, 1991).

Některé vlastnosti se tedy mohou rozvinout jen za určitých životních okolností. Rozdíly mezi muži a ženami jsou natolik závislé na celkovém konkrétním kontextu, že by podle některých autorů dokonce možná vůbec neměly být generalizovány (tamtéž).

Muži a ženy se tedy obecně liší mnohem méně, než se obecně soudí. Škála a variabilita jednotlivých vlastností v rámci jednoho pohlaví je nepoměrně širší než rozdíl v průměrném výskytu těchto vlastností ve skupině mužů a ve skupině žen. Z výše uvedeného vyplývá, že z vypočítaného průměru jakékoli vlastnosti u skupiny mužů či žen nelze zjistit vůbec nic o jakémkoli konkrétním příslušníku dané skupiny. Když výzkumy porovnávaly muže a ženy, kteří byli zaměstnáni na stejných pracovních místech, zjistily mezi nimi pouze málo osobnostních rozdílů. Lze jen těžko odhadnout, nakolik mají podobné typy lidí bez ohledu na pohlaví tendenci volit podobný druh povolání a nakolik povolání samo mění osobnost toho, kdo je zastává (Rubin et

al., 1993). Muži a ženy mají ovšem relativně silnou snahu (dle míry konformity) volit ta povolání, jež jsou obecně považována za typická pro jejich rod, jako např. muži konstruktérské práce a ženy práce administrativní, která jim jsou zároveň prezentována jako pro ně vhodná.

Vlivem velké lidské tvárnosti a přizpůsobivosti mohou určitou roli, považovanou za výlučnou pouze pro příslušníky jednoho pohlaví, většinou zastávat i příslušníci pohlaví opačného. Navzdory obrovské stereotypii v tradičních společenstvích existují i u nich situace, kdy je taková náhrada nejen tolerována, ale i oceňována. Jedná se např. o rodiny s dětmi pouze jednoho pohlaví. Jsou-li v rodině pouze synové, jeden z nejstarších přejímá odpovědnost za péči o mladší sourozence, což je činnost jinak naprosto typická pro dívky. K podvolení se této povinnosti napomáhá benevolence k této situaci a respekt dané společnosti vůči chlapci a jeho rodině (Beal, 1994).

Ženy mají schopnosti pro většinu pracovních profesí podobné jako muži. Muži mají obdobně dispoziční k mateřskému chování jako ženy, ne všichni je však využijí pro vytvoření blízkého otcovství vůči svým dětem. Pokud jsou k tomu dostatečně stimulováni a motivováni, či dokonce okolnostmi donuceni, většinou takovou výzvu zvládnou stejně dobře jako ženy.

1.6 O STEREOTYPECH

Stereotypy jsou apriorní (předem stanovené) představy o povahových rysech, způsobech chování a zvycích příslušníků určité skupiny, aniž by byla brána v potaz individualita jejích členů, jejich konkrétní životní situace apod. Jejich prostřednictvím získáváme základní informace o situacích, věcech či lidech bez nutnosti jakýchkoli dalších znalostí a podrobností. Základní vlastností stereotypů je, že je nevytváříme na základě osobních zkušeností, ale získáváme je tradováním, verbálním i neverbálním zprostředkováním ostatními příslušníky naší společnosti (Martin, 1991).

Stereotypy napomáhají orientaci v sociálním světě a jeho srozumitelnosti. Jsou zřejmě prvním orientačním nástrojem, který užíváme při setkání s něčím neznámým. Tento kognitivní nástroj má své ekonomické výhody – šetří čas a energii, kterou bychom museli vynaložit na komunikaci a poznávání. Na jejich základě je možné bezprostředně zařazovat nové skutečnosti mezi fakta dříve známá. Znalost stereotypu ovlivňuje chování těch, kterých se týká, a toto chování naopak působí jako potvrzení „pravdivosti“ stereotypu, čímž jej upevňuje (Brooks-Gunn, Matthews, 1979). Jejich přetrvávání tedy značně připomíná sebenaplňující se proroctví. Díky stereotypům lze alespoň částečně předpokládat reakce druhých a často tak předejít mnohým nedorozuměním.

Existují stereotypy související s etnicitou, věkem, sociálními vrstvami, druhy zaměstnání a další, avšak ty, jež se týkají rolí mužů a žen, jsou zřejmě nejsilnější (Beal, 1994). Počáteční význam stereotypie rolí muže a ženy patrně tkvěl v potřebě usnadnit mezi nimi komunikaci. Určení mužských a ženských oblastí činností a funkcí umožňovalo komplementární dělbu práce, která byla nutná pro chod celého společenství.

Z mnohých původních představ vlivem individualizace společnosti přetrvaly jen obrysy, jež se uplatňují spíše mimo běžné každodenní situace. Stereotypie mužské a ženské role se odráží například při oficiálních nebo významných společenských příležitostech v podobě určitých předem předpokládaných pravidel chování. Jiné jednání se očekává od mužů a jiné od žen (ale také od generace starší a mladší), což usnadňuje plynulou interakci bez předběžných domluv mezi lidmi, kteří se do té doby neznali. Naopak v běžném každodenním životě se uchovalo z oněch původních představ spíše jejich jádro, které se úzce váže na biologické rozdíly mužů a žen. Jedná se například o představy o ženách jakožto matkách a mužích jakožto živitelích rodiny.¹⁷

Druhou stranou mince jsou jistá omezení, která jsou se stereotypními představami ve velmi úzkém sepětí. Stereotypy obvykle obsahují určité větší či menší pravdivé jádro, ovšem rozšířené o další informace, které konkrétní skutečnosti neodpovídají. Jejich vlivem se k nim připojuje také množství predsudků, od nichž se velmi často odvíjí také intolerance k alternativám. Ke stereotypům se váže atmosféra očekávání vytvářející tlak, aby se mu jedinec podřídil, protože je příslušníkem dané skupiny lidí, např. žen či mužů (Beal, 1994). Jak bylo řečeno v předchozí kapitole, stereotypy přinášejí limity příležitostí životní seberealizace.

Jedním z největších úskalí stereotypie mužské a ženské role je fakt, že v méně typických situacích je důsledná realizace stereotypů nežádoucí nebo zcela dysfunkční. Částečně je to způsobeno rozpadem široké rodiny do nukleárních jednotek, v nichž není možné žádného z rodičů plně nahradit jiným členem rodiny, protože v ní žádný další dospělý téhož pohlaví není. Jedná se například o situaci onemocnění nebo absence jednoho z partnerů. Byly-li dosud činnosti partnerů vymezeny rigidně ve smyslu komplementární stereotypie, chybí zbývajícimu partnerovi dovednosti pro výkon činností zastávaných původně druhým z partnerů. Taková situace je dnes spíše typická než výjimečná – vzhledem k téměř padesátiprocentní rozvodovosti, k množství jednočlenných domácností, apod.

Ke stereotypii se však váže ještě jedna velmi podstatná skutečnost. Lidé mají obvykle tendenci věnovat větší pozornost informacím, které do stereotypních představ zapadají, než těm, které jsou s nimi v rozporu (Matoušek, 1997). Prostřednictvím stereotypů jsou hodnoceny především méně známé situace a osoby. Obecně platí, že čím méně informací o konkrétním jedinci je k dispozici, tím více se ocitají ve hře typické představy. Pokud neznáme kontext nějaké situace, vystupují stereotypy mužské a ženské role obzvlášť do popředí. Za touto tendencí lze najít potřebu pevné orientace ve světě, potřebu alespoň nějak porozumět situaci, i za cenu, že dojde ke zkreslení reality.¹⁸

¹⁷ Stereotypy lze určit např. tím, že je zadán jednotlivcům či skupině úkol, aby vytvořili seznam typických vlastností mužů a žen (Pleck, 1981).

¹⁸ Jedna z přednášejících na semináři o transsexualitě na konferenci Apriles (2002) velmi výstižně poznamenala, že máme tendenci očekávat stereotypní chování mužů a žen (či stereotypní rozdělení domácností) vždy, když nám chybí dostatek informací: „Že to je u nás doma poněkud alternativní, je pro nás samozřejmé, ale u lidí žijících v protějším paneláku už automaticky očekáváme, že žijí právě tak, jak to odpovídá stereotypu.“ Jsme celkově stereotypnější v představách o lidech opačného pohlaví než o příslušnících pohlaví našeho. Tato tendence v myšlení je analogická gestaltickému zákonu dobrého tvaru, který se týká vnímání neúplných figur. Naše kognitivní zpracování vjemu neúplnou figuru „doplní“ na základě předchozích zkušeností s podobnými objekty tak, aby dávala alespoň nějaký smysl.